

KIRKÇEŞME SULARI

KIRKÇEŞME SULARI

Belgrad ormanlarından toplanarak İstanbul'a su getiren tesislerin genel adı.

İstanbul'un zamanla artan su ihtiyacını karşılamak amacıyla Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Kırkçeşme tesisleri yaptırıldı. Bu tesisler, o döneme kadar inşa edilen tesislerin en mükemmeli olduğu gibi mühendislik bakımından Mimar Sinan'ın en önemli yapısı ve hacim yönünden de en büyük eseridir. Nitekim Süleymaniye Külliyesi 35 milyon akçeye, Kırkçeşme tesisleri 50 milyon akçeye mal olmuştur. Kırkçeşme tesislerinin inşasına başlanılmasıyla ilgili bilgiler *Tezkiretü'l-bünyân*'da ve Eyyûbî'nin şiirlerinde ayrıntılı olarak bulunmaktadır.

Kaynaklar arasında en güvenilir olanları, Mimar Sinan tarafından arkadaşı Sâî Mustafa Çelebi'ye yazdırılan *Tezkiretü'l-bünyân* ve *Tezkiretü'l-ebniye* ile şair Eyyûbî'nin *Menâkıb-ı Sultân Süleymân Hân (Risâle-i Pâdişâhnâme)* adlı eserinin Kırkçeşme tesislerine ayrılan elli sekiz sayfalık bölümüdür. Peçevî, Selânikî, Ahmed Refik gibi tarihçilerin eserlerinde de Kırkçeşme'ye ait bilgiler mevcuttur. Bu bilgilere göre Kanûnî bir gün av maksadıyla Kâğıthane civarında gezinirken eski bir suyolundan sızan suları görerek o civardan İstanbul'a su getirmenin mümkün olup olmadığını araştırmaya başlar. İstanbul'a eskiden suyun ne şekilde getirildiğini tesbit için komisyonlar kurup bilgiler alır ve bu suların toplanarak şehre getirilmesinin mümkün olup olmadığını incelemek üzere de Mimar Sinan'ı görevlendirir. Mimar Sinan, Belgrad ormanından gelen suları ve dereleri inceler, bunların İstanbul'a getirilmesinin mümkün olduğunu padişaha arzeder. Bunun üzerine padişah suyollarının yapımını emreder. Ancak devrin sadrazamı Rüstem Paşa ile diğer bazı kişiler bu suların İstanbul'a getirilmesine muhalefet eder; hatta Rüstem Paşa, Sinan'ın yanında çalışan Kiriz (Gürz) Nikola adındaki bir su uzmanını hapsedirir. Rüstem Paşa, şehre bol su getirilirse devletin çeşitli yerlerinden insanların İstanbul'a geleceğini, şehrin nüfusunun artacağını, işesinin zorlaşacağını ileri sürerek suyun getirilmesinin doğru olmayacağını söylerse de Kanûnî Sultan Süleyman suların kendi vakfı olarak getirilmesi ve inşaata devam edilmesi emrini verir. İnşaata başlanınca bu de-

fa Sinan'ın bu işi beceremeyeceğini, paraların boşa gideceğini, yeteri kadar suyun bulunmadığını, suyun İstanbul'a gelmesinin mümkün olmadığını iddia edenler padişahı kararından vazgeçirmeye çalışırlar. Kanûnî söylenenleri bizzat tahkik ederek bunların yanlış olduğunu tesbit eder ve inşaatın sürdürülmesini tekrar emreder. Sonuçta 1554 yılında yapımına başlanan Kırkçeşme tesisleri 1563'ten önce bitirilir. 20 Eylül 1563'teki sel felâketinden yıkılan kemerler onararak 1564 yılında tesis tekrar hizmete girer.

Kırkçeşme sularının İstanbul'a nasıl taşındığını gösteren bazı belgeler günümüze kadar ulaşmıştır. Bu belgeler arasında en önemlisi ve en eskisi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin III. Ahmed bölümünde bulunan krokidir (nr. H 1815). Krokini kimin tarafından ve hangi tarihte yapıldığı belli değilse de Sinan tarafından yapılmış olması ihtimali kuvvetlidir. Diğer belgeler *Tezkiretü'l-bünyân*, *Tezkiretü'l-ebniye*, Fransız su şirketinin yaptığı harita ile Galip Ata, Saadi Nazım Nirven ve Osman Nuri Ergin'in yazdıkları kitaplardır. Dağıtım şebekesi üzerine ise Sinan'ın tevzi defteri, 1715 tarihli dağıtım krokisi, İsmail Remzi'nin yaptığı şebeke planı en önemli belgelerdir.

Kırkçeşme sularının şehre gelişi yani isâle hattı esas itibarıyla iki koldan teşekkül eder. Bunlardan suyu en bol olanı Kâğıthane deresinin kollarından Kirazlı, Topuz ve Paşa derelerinden su alan doğu kolu, diğeri yine Kâğıthane deresinin biraz daha memba tarafında bulunan Ayvat deresi, Orta dere ve Bakraç deresinden su alan batı koludur. Bu iki koldan gelen sular Kemerburgaz'ın güneybatısındaki başhavuzda birleşir ve ana isâle galerisine girerek Moğlova Kemerini yardımıyla Alibey deresini geçtikten sonra Ce-

beciköy deresinden gelen bir kolu da alıp güneye doğru devam eder. Balıklıhavuzun alt tarafında batıdan gelen bir koldan da su alır. Bu kol battaldır ve halen hiç su gelmemektedir. İsâle hattı, baştan itibaren çok sayıda büyük ve küçük kemer ve delmelerden geçerek Eğrikapı Maksemi'ne ulaşır. İsâle hattının üzeri hiçbir yerde açık olmayıp su daima üstü kapalı kanal veya galerilerden geçer. Kemerlerde de kanalın üstü çatı şeklinde sal taşılarıyla kapatılmıştır. Kırkçeşme isâle galerilerinin boyutları yer yer çok az farklıdır. Hepsinin aynı elden çıktığı, zemin cinsine göre büyük veya küçük yapıldığı, belki de bir bölümünün eski su yolu olduğu kabul edilebilir.

Mimar Sinan'ın Kırkçeşme isâle hattında yaptığı galeriler, normal inşa debisinin çok üzerindeki debileri de geçebilecek kapasitede inşa edilmiştir. Şahıslar tarafından sonradan bulunan membalar, teker teker veya birçok memba bir isâle kolu ile ana galeriye bağlanarak isâlenin debisi ve dolayısıyla isâle hattının toplam uzunluğu zamanla artmıştır. Bu şekilde sonradan bağlanan sulara "katma" adı verilir. Katmanın debisinden belirli bir miktarı hakk-ı mecrâ (kanal hakkı) olarak bırakılıp diğer bölümü katmayı yapan şahsın şehirdeki vakfına, evine, hamamına veya bahçesine tahsis edilirdi. 1925'te isâlenin bütün debisi 210 lüle (10.900 m³/gün) olarak verilmişse de vakıf suları defterinde tahsis edilen su miktarı 334 lüledir (17.413 m³/gün). Aradaki fark ya katmanların zamanla ortadan kalkmasından ileri gelmiştir veya 334 lülelik debi suyun daha bol olduğu dönemlere aittir.

Kırkçeşme tesislerinin isâle hatlarının surlar dışında kalan bölümü 425 yıldan beri sürekli çalışmaktadır ve yapılan onarımlar sayesinde halen oldukça iyi durum-

Kirazlı Bent

Kirazlı Bent'in kitabesi

dadır. Çeşitli yıllarda yapılan tâdilât ve tamirlerle bazı yerlerinin orijinal şekli bozulmuştur. Tesis 1564'te nihai olarak çalışmaya başladıktan sonra ana galeriye bağlanan katmalar dolayısıyla tesisin debisi çok artmış, fakat zamanla 570'ten fazla katmadan ancak birkaç tanesi çalışır durumda kalmış, diğerleri harap olmuş, çoğunun izi dahi kalmamıştır. 1620'den 1818'e kadar isâle kollarının başına toplam dört bent inşa edilerek derelerin suları yağışlı mevsimlerde toplanmış ve şehre verilen debi bu şekilde arttırılmıştır. Katmaların isâlelerinin bağlantıları hesaba katılmayacak olursa Sinan tarafından savaklara (Eğrikapı Maksemi) kadar yapılan doğu kolu galerileri 13,992 m., batı kolu galerileri 11,592 m., cebeci kolu galerileri 4490 m., başhavuzdan savaklara kadar olan galeriler ve Küçükköy'deki yahudi katması 25,300 m. olmak üzere bütün isâle galerilerinin toplam uzunluğu 55,374 metredir. Kırkçeşme tesislerinin galerileri her yerde yaklaşık 55 × 175 cm. ölçüsündedir. Galerilerin üstleri tuğla veya taşla yarım daire şeklindeki tonozlarla kapatılmıştır. 20-40 m. arasında muayene bacaları bulunmaktadır. Isâle hattında 55,374 m. uzunluğundaki galerilerin dışında 570 adet katmaya ait isâle kolları ile şehir içi galerileri ve dağıtım şebekesi bu hesaba dahil değildir.

Kırkçeşme tesisinde irili ufaklı otuz üç adet su kemeri yapılmıştır. Bunların çoğu küçük olup bir gözlüdür, beş tanesi ise âbide niteliğinde yapılardır. Sonradan inşa edilen bentler doğu kolu üzerindeki Karanlık Bent, Büyük Bent ve Kirazlı Bent ile batı kolu üzerindeki Ayvat Bendi'dir. Kırkçeşme isâlesindeki âbide su kemeri doğu kolunda Kovukkemer, Paşa Kemeri, batı kolunda Uzunkemeri, iki kol birleştikten sonra, yani başhavuzdan sonra Moğlova Kemeri ile Güzelcekemer'dir (Gözlücekemer).

Tursun Bey'in, *Târih-i Ebü'l-Feth* adlı kitabında fetihten sonra Fâtihten Sultan Mehmed'in yaptırdığı su yolları hakkındaki bilgi verdiği bölümde eskiden inşa edilmiş su kemerlerinin hepsinin yıkılmış olduğu, bunların Fâtihten tarafından yeniden yaptırıldığı, isâleye yeni membarın katıldığı anlatılmakta ve sonunda, "Bir büyük kemerin altında Kırkçeşme etti" diye yazılmakta, bu ifadede Bozdoğan Kemeri'nin kuzeyinde bulunan ve Kırkçeşme adıyla anılan sıra çeşmeleri de Fâtihten inşa ettirdiği anlaşılmaktadır. Fâtihten tarafından yaptırılan ve tamir edilen isâle hattına gelince, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Sinan tarafından yapıldığı sanılan krokide Cebeciköy derezinin sağ sahilinden gelen kolun başına "Kırkçeşme başı", diğerlerine ise "Kâğıthane suyu" ve "re'sü'l-kâriz" diye yazılmaktadır. *Tezkiretü'l-bünyân*'da Kırkçeşme'nin yapımına başlanmadan önce, "Stanbul'a çekilip suya kilet / Azaldı Kırkçeşme yaşı gâyet" beytiyle Kırkçeşme'nin suyunun 1554 yılında aktığı anlaşılmakta, ayrıca Chester Beatty (Dublin) Kütüphanesi'nde bulunan *Süleymannâme*'deki

Kırkçeşme tesislerine ait âbidevi kemerlerden Moğlova Kemeri - Kemerburgaz / İstanbul

Karanlık Bent

(nr. 1579) Kırkçeşme krokisinde Cebeciköy ile Eğrikapı Maksemi arasında mevcut bütün su kemerlerine Kemer-i Atık denmesi, diğerlerinin ise adlarının yazılması, Sinan'ın padişaha yarım günlük yere kadar suyollarının hazır olduğunu söylemesi, Cebeciköy ile Bozdoğan arasındaki su kemerlerinin ve galerilerinin Fâtihten tarafından yeniden yaptırıldığını ispat etmektedir.

Kırkçeşme tesisleri içerisinde iki veya üç katlı, çok gözlü beş âbidevi kemer vardır. Bunların içinde gerek mühendislik gerekse mimarlık bakımından en önemlisi Moğlova Kemeri'dir (Muallakkemer) (bk. MOĞLOVA KEMERİ). İkinci olarak görülen Uzunkemeri, Kırkçeşme tesislerinin batı kolu üzerinde bulunan 711 m. uzunluğunda ve iki katlı şekliyle tesisin en büyük yapısıdır. Üst katta elli, alt katta kırk yedi kemer vardır. Kemerler suyun giriş yönünden itibaren birden başlamak üzere elliye kadar numaralanmıştır. Kemer planda kırık hatlar şeklindedir. En önemli yön değiştirme yirmi üç-yirmi dördüncü kemerler arasında bulunur. Su galerisi kemerin en üstünden geçer. Gözlücekemer (Cebeciköy Kemeri), Kovukkemer de âbidevi kemerlerdendir ve bu kemerin bir bölümünün Roma devrinden kalmış olması ihtimali büyüktür.

Kırkçeşme tesislerinin en önemli dört kemerinden biri olan Kovukkemer'in adı tezkirelerde geçmez. Ancak Mimar Sinan tarafından yapıldığı bildirilen kemerler arasında, "Evvel bent kemeridir, su yolu başına karib yerdedir" denilen kemerin Kovukkemer olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan Kırkçeşme'nin isâle krokisinde Kâğıthane suyu ve re'sü'l-kâriz diye yazılan suların başı Kovukkemer kolu üzerinde olduğu gibi Geç Roma dev-

KIRKÇEŞME SULARI

rinde Valens veya Theodosius tarafından yaptırılıp harap olan, daha sonra Fâtih Sultan Mehmed veya Kanûnî Sultan Süleyman tarafından yeniden inşa ettirildiği bildirilen, bugün Büyük Bent diye anılan bent de aynı yerdedir. Kırkçeşme tesisleri arasında menşeye belirlenmesinde güçlük çekilen Kemer yalnız Kovukkemeri'dir. Kırkçeşme tesisinin diğer bütün bölümlerinin Osmanlı yapısı olmasına karşılık Kovukkemeri'nin tamamen Osmanlı eseri olduğunu iddia etmek güçtür. En alt katın bir bölümü ile orta katın çok küçük bir kısmı Geç Roma devrinden kalmıştır. İki katlı kemerlerden sonuncusu olan Paşa Kemerinin daha sonra inşa edildiği ve Mimar Sinan ile ilişkisi olmadığı söylenirse de Sinan tarafından 1563-64 yılında yapıldığı bulunan arşiv belgelerine göre kesindir. Bu kemerlerin dışındaki tek katlı önemli kemerler de şunlardır: Develioğlu Kemer (195 m.), Alacahammam Kemer (32,5 m.), Çaçnığır Kemer (44,70 m.), Karakemer (61,20 m.), Balıklıkemer (125 m.) ve Vâlîde Kemer (38,80 m.).

Şehir şebekesinin tamamlanmasından sonra günümüze kadar geçen zaman içinde bu sistemlerin çoğu ortadan kalkmış olmakla beraber ana dağıtım kubbeleri ve şebeke arasındaki ilişki anlaşılabilir. Bunların en önemlisi Edirnekapı Maksemi'dir. Eyüp'teki yerlere su vermek için sonradan Eyüp Kubbesi de yapılmıştır. Eğrikapı Kubbesi'ne gelen ana galerinin bir kolu Tezgâhçılar Kubbesi'ne, diğeri Sulukule Kubbesi üzerinden Haseki ve Yedikule'ye gider. Tezgâhçılar Kubbesi'nden galeri yine iki kola ayrılır; biri Tah-takale'ye, diğeri Gedikpaşa, Sultanahmet'ten Ayasofya Kubbesi'ne ulaşır. Ana galeriden ve sondaki kubbelerden künk-

lerle şehre su dağıtılır. Bu arada küçük taksim yerleri, su kuleleri ve kuyularla 580 çeşmeye su verilir. Mimar Sinan devrinde Kırkçeşme'den beslenen çeşmelerin sayısı 300 kadardır.

Bozdoğan Kemerinin Haliç tarafında ve Gazanfer Ağa Medresesi'nin karşısında buradaki su haznesinin az ötesinde bulunan kitâbesiz Kırkçeşme adı verilen çeşme binası, Atatürk Bulvarı açılırken yeniden daha geride yapılmak üzere taşları numaralanarak sökülmüş, fakat bir daha ihya edilmemiştir. Bazı yazarların bu çeşmenin Bizans devrine ait olduğunu sanmalarına yol açan, üzerinde çifte tavuskuşu kabartması olan mermer Bizans levhası ise müzeye kaldırılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Eyyübî, *Menâkıb-ı Sultân Süleymân*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2422; *Süleyman-nâme* (m. 1579), Chester Beatty Library, MS, nr. 413; Tursun Bey, *Târih-i Ebû'l-Feth* (haz. Ahmet Tezbaşar), İstanbul, ts., s. 60-61; Sâi, *Tezkiretü'l-bünyân*, s. 47, 63; a.m.f., *Tezkiretü'l-ebniye*, tür.yer.; İsmail Remzi, *İstanbul Su Şebekesi Planı*, İSKİ arşivi; *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, tür.yer.; Ata Galip, *İstanbul Evkaf Suları*, İstanbul 1922; Saadî Nazım Nirven, *İstanbul Suları*, İstanbul 1946; a.m.f., *İstanbul'da Fâtih II. Sultan Mehmed Devri Türk Su Medeniyeti*, İstanbul 1953; Kâzım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, İstanbul 1984, s. 54-112; a.m.f., "İstanbul'da XVI. yy.daki Su Tesisleri", *II. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İstanbul 1986, III, 105-122; a.m.f., *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, İstanbul 1988; a.m.f., *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Su Yolları*, İstanbul 1999, s. 33-117; Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986, s. 244, 404-405; Suphi Saatçi - Metin Sözen, *Mimar Sinan ve Tezkiretü'l-bünyân*, İstanbul 1989; R. Anhegger, "Eyyübî'nin Menâkıb-ı Sultan Süleyman'ı", *TD*, I (1949), s. 119-138.

KÂZIM ÇEÇEN

KIRKLARELİ

Marmara bölgesinin
Trakya kesiminde şehir
ve bu şehrin merkez olduğu il.

Istranca (Yıldız) dağlarının iç kenarını izleyen ve İstanbul'u Aşağı Tuna havzasına bağlayan tarihî yol (sağ yaka yolu) üzerinde bulunur. Şehir, İstanbul-Edirne-Avrupa demiryolundan Mandıra İstasyonu'nda ayrılan ve günümüzde önemini yitirmiş bulunan 47 kilometrelik bir şube hattıyla demiryolu şebekesiyle irtibat halindedir.

Şehrin ne zaman ve nasıl kurulduğu bilinmemektedir. Ancak civarda höyükle-

rin bulunuşu yerleşmenin oldukça eski tarihlere indiğini ortaya koyar. Yörenin tarihi Trakya'nın tarihiyle paralellik gösterir. Eskiçağ'larda İskitler'in, Persler'in, Trak kavimlerinin kurduğu Odris Devleti'nin (Mansel, s. 26), Makedonya Kralı Filip'in ve Galatlar'ın hâkimiyeti altında kaldıktan sonra Roma topraklarına katıldı ve Roma'ya bağlı Trakya eyaletinin sınırları içinde yer aldı. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra da Bizans'ın (Doğu Roma) payına düştü. Bizans döneminde şehrin adı Saranta Ekklesies idi. Bu dönemde zaman zaman Bulgarlar'ın akınlarına uğradı. Bulgarlar şehir için Lozengrad adını kullanırlardı. Gerek Roma gerekse Bizans hâkimiyeti altında bulunduğu sıralarda Trakya ile birlikte Kırklareli çevresi de birkaç defa Got istilâsıyla karşılaştı. V. yüzyılın ilk yarısından itibaren yöreye Hun akınları başladı. Bu akınlar bir sonraki yüzyılda tekrarlandı. Ardından Avarlar'ın (VIII ve X. yüzyıl), Haçlılar'ın (XII. yüzyıl sonu) ve Latinler'in (XIII. yüzyıl başı) saldırılarına uğrayan Saranta Ekklesies'in Osmanlı idaresine hangi tarihte girdiği hakkında ilk Osmanlı kaynaklarında kesin bilgi yoktur. Genellikle buranın Edirne'nin 762'de 1361) fethinden sonra ele geçirildiği kabul edilmektedir. Ayrıca Bulgar Kralı Aleksandr'in şehri geri aldığı ve onun ölümü üzerine baş gösteren karışıklıklar sırasında Timurtaş Paşa tarafından yeniden zapt edildiği de belirtilir. Fetih tarihi ise 768 (1366) ve 770 (1368-69) yılları olarak gösterilir. Osmanlı idaresine girdikten sonra şehrin adı eski isminin aynen tercümesi olan Kırkkilise şekline dönüştürüldü. Cumhuriyet dönemine gelinceye kadar da bu ad kullanıldı.

Kırkkilise, Osmanlı idaresinde Rumeli eyaletinde Vize sancağına bağlı bir kaza merkezi idi. Aynı zamanda İstanbul'u Doğu ve Orta Avrupa'ya bağlayan önemli bir konaklama merkezi durumunda bulunuyordu. XVI. yüzyılın ilk yarısında 935 (1529) tarihli deftere göre şehir Câmî-i Atik, Câmî-i Kebîr, Hacı Zekeriyâ, Sultan Bayezid Han Kethüdâsı, Yapraklı ve Karaca İbrâhim adlı altı mahalleden oluşuyordu. Bu sırada toplam nüfus 283 hâne (yaklaşık 1300 kişi) dolayındaydı. Gerek şehir gerekse yöresindeki köylerde Batı Anadolu'dan getirilip yerleştirilmiş Yörük grupları bulunuyordu. Bunlar Kırkkilise Yörükleri olarak teşkilâtlandırılmış ve bölge de bir müselleme sancağı haline getirilmişti. XVII. yüzyılda Rumeli eyaletine bağlı aynı adlı sancağın merkezi durumunda olan şehri 1608'de gören Polonyalı Simeon buranın taştan yapılmış evleri

Kırkçeşme tesislerinden Cüzalcekemer - Kemberburgaz / İstanbul

